

Graven in de kerk:

Middeleeuwse grafzerken in Sint-Maartensdijk

Sophie Oosterwijk

We lopen er meestal gewoon overheen, maar grafzerken zijn belangrijk cultureel en (kunst)historisch erfgoed. Ze geven ons ook een beeld van hoe er in het verleden werd omgegaan met de dood, de doden en de dodengedachtenis. Zeeland is nog altijd opvallend rijk aan middeleeuwse grafzerken. Vooral de zerken met gegraveerde afbeeldingen van de overledenen zijn heel bijzonder. Onder meer in de Sint-Maartenskerk in Sint-Maartensdijk zijn daarvan prachtige exemplaren bewaard gebleven. Daarnaast is hier ook nog een adellijke graftombe te vinden. Helaas hebben deze monumenten in de loop der eeuwen veel geleden. Antiquarische tekeningen in het Zeeuws Archief in Middelburg geven nog een beeld van hoe ze er ooit hebben uitgezien.

De middeleeuwse zerken in Sint-Maartensdijk zijn in 2012 in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed speciaal gefotografeerd voor het MeMO (Medieval Memoria Online) project. Doel van dit project is het bestuderen van de middeleeuwse dodengedachtenis tot ca. 1580 binnen het huidige Nederland via teksten en objecten. Hiertoe is een databank gecreëerd die voor iedereen toegankelijk is. Deze bevat meer dan 400 middeleeuwse teksten (waaronder kronieken en registers) en ruim 3600 objecten, waaronder ruim 3000 grafzerken, tombes en gedenktekens. Ook heeft het MeMO-project een aantal andere websites gecreëerd: zie <http://memo.hum.uu.nl/>.

Zorg om het zielenheil

Begraven in de kerk was tot in de 19de eeuw heel gebruikelijk, al was het niet voor iedereen weggelegd. In de middeleeuwen wilde men zo dicht mogelijk bij de kerk begraven worden. Aanvankelijk kreeg alleen de geestelijkheid een laatste rustplaats binnen de kerk, maar gaandeweg werd dit voorrecht ook aan leken verleend. Daardoor werden grafmonumenten en -zerken steeds meer een onderdeel van het kerkinterieur.

Met een graf in de kerk bleven de overledenen als het ware deel uitmaken van de gemeenschap. Zo profiteerden ze ook van de heilige missen die werden opgedragen en van de gebeden voor hun zielenheil. In de middeleeuwen geloofde men namelijk dat met missen en gebeden de boetijd van de overledenen in het vagevuur verkort kon worden. Vaak komt in middeleeuwse grafschriften na de naam en sterfdatum van de overledene de oproep 'Bidt voer die siel' (*bidt voor de ziel*), dat ook wel werd afgekort tot 'bvds'.

1.
Grafzerken in de kerk van Sint-Maartensdijk
(foto: Sophie Oosterwijk).

Status en gebruik

Een graf binnen de kerk kostte uiteraard aanzienlijk meer dan een graf op het kerkhof. Met een stenen grafzerk die de laatste rustplaats markeerde, liep de prijs nog verder op. Een grote bewerkte zerk op een prominente plaats gaf dus ook blijk van status en weelde. Daarnaast waren er de kosten voor onderhoud: als deze niet langer betaald werden door nazaten, kon de kerk een graf gewoon doorverkopen.

Veel grafzerken vertonen naast de oorspronkelijke namen ook inscripties voor overledenen die veel later in het graf werden bijgezet. Soms gaat het om leden van dezelfde familie, want een graf kon ook door de familie zelf hergebruikt worden. Ook echtparen kochten vaak een graf waarin ze ooit samen begraven wensten te worden. Soms werden ook kinderen in hetzelfde graf bijgezet: hun namen werden dan alsnog toegevoegd.

Dikwijls werd de laatste rustplaats al tijdens het leven gekozen en de grafzerk meteen besteld, compleet met inscriptie: de sterfdatum kon dan na het overlijden worden toegevoegd. Dit gebeurde echter niet altijd, misschien omdat dit gewoonweg vergeten werd, maar soms ook omdat de persoon uiteindelijk elders werd begraven. Een voorbeeld hiervan is Jozijne van Domburch (zie hieronder).

Materiaal en ontwerp

Grafzerken werden vaak van 'blauwe' hardsteen gemaakt. Die moest uit het buitenland worden geïmporteerd, vooral uit het huidige België. Zeeland was dus bijzonder gunstig gelegen voor de aanvoer van zerken via de waterwegen.

De kosten van een grafzerk hingen niet alleen af van de grootte van de steen, maar ook van de bewerking ervan. Een simpele kleinere steen met slechts een inscriptie kostte uiteraard veel minder dan een grote bewerkte steen met heraldiek of zelfs een afbeelding van de overledene(n). Soms vinden we ook heel kleine stenen met slechts initialen of een huismerk, die daardoor moeilijk te identificeren of dateren zijn.

Heel gebruikelijk was een gegraveerd randschrift rondom de zerk, vaak in gotisch schrift dat op het eerste gezicht moeilijk te lezen is. Latere inscripties konden worden toegevoegd in het middenveld, soms ook in Romeins schrift. Zerken van priesters zijn herkenbaar aan een afgebeelde miskelk met hostie. Ook zien we vaak medaillons in de hoeken met daarin de symbolen van de vier evangelisten: de adelaar van Johannes, de engel van Matteüs, de os van Lucas en de leeuw van Marcus (zie fig. 2).

2.
Medaillons met links een adelaar (symbool van de evangelist Johannes) en rechts een engel (symbool van de evangelist Matteüs) (foto: Chris Booms, RCE).

Kleur

Kleur was belangrijk in de middeleeuwen. Kerken bevatten ooit kleurige altaarstukken en beelden, muurschilderingen en ramen met gebrandschilderd glas. Ook grafbeelden werden vrijwel altijd beschilderd. Hoewel grafzerken er nu misschien saai en grijs uitzien, waren sommige ooit rijk versierd met ingelegd marmer of albast, gekleurd mastiek (vulmiddel) of gegraveerde koperplaten.

Koperplaten zullen er visueel bijzonder uitgesprongen hebben in de kerkvloer. Deze platen zijn overigens niet van koper, maar van messing, en soms zijn ze nog eens extra versierd met email (bijvoorbeeld voor de inscriptie of de heraldiek). Helaas zijn zulke inlegde koperplaten in de meeste gevallen verdwenen. Ze zijn vaak gewoonweg hergebruikt of omgesmolten.

Er rest dan alleen de uitsparing in de steen die nog de vorm van de verdwenen koperplaat vertoont (fig. 3). Soms zijn ook de metalen pluggen waarmee de plaat bevestigd was nog aanwezig. Gelukkig hebben we van drie verdwenen koperplaten in Sint-Maartensdijk nog tekeningen.

3. Ongeïdentificeerde laat-middeleeuwse stenen zerk in Sint-Maartensdijk met uitsparing voor de verdwenen koperplaat en inscriptie: de gaten voor de pluggen zijn nog goed zichtbaar (foto: Chris Booms, RCE).

Graven in de kerk:

Sint-Maartensdijk: een (smal)stad vol historie

Sint-Maartensdijk (sinds 1971 deel van de gemeente Tholen) was in de middeleeuwen een bloeiende nederzetting. Het kende in het verleden een kasteel. De huidige Sint-Maartenskerk herinnert nog steeds aan de middeleeuwse bloeitijd.

Smalstad

Het dorp Sint-Maartensdijk werd een smalstad. Zo werden zeven kleinere plaatsen in het gewest Zeeland genoemd, waaraan in de middeleeuwen stadsrechten waren verleend maar die in de 16de tot en met de 18de eeuw geen zitting hadden in de Staten van Zeeland. Een smalstad had officieel de status van stad, maar was praktisch gelijkgesteld aan het platteland. Het begrip ‘smal’ in smalstad betekent hier ‘klein’, zoals in het Engelse ‘small’. De zeven Zeeuwse smalsteden waren: Arnemuiden (vanaf 1516), Brouwershaven, Domburg, Kortgene, Sint-Maartensdijk en Westkapelle (vanaf 1491, toen het beperkte stadsrechten ontving, namelijk zonder een afvaardiging in de Staten van Zeeland).

4. Gezicht op de stad Sint-Maartensdijk met kasteel, kopergravure (1670-74)
(Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

Kasteel

Aan de noordzijde van Sint-Maartensdijk had Frank van Borssele (ca. 1395-1470), stadhouder van Holland en Zeeland, zijn hoofdkasteel. Daar trouwde hij in 1434 officieel met Jacoba van Beieren, gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen (1401-1436). Hij werd daarmee haar vierde echtgenoot (fig. 5).

Jacobica voelde zich duidelijk verbonden aan Sint-Maartensdijk: ze wenste er begraven te worden, maar vond uiteindelijk haar laatste rustplaats bij haar voorouders in de Hofkapel in Den Haag. Het kasteel van Sint-Maartensdijk werd in 1819 afgebroken.

5.
Anoniem,
Portret van Jacoba
van Beieren (1401-
1436), gravin van
Holland en Zeeland,
en
Frank van Borselen
(ca. 1390-1470),
heer van Sint
Maartensdijk
(na ca. 1480),
olieverf op paneel,
64 x 50 cm elk,
Rijksmuseum,
Amsterdam.

6.
Het hof te Sint-
Maartensdijk,
kopergravure (1743),
(Zeeuws Archief, Collectie
Zeeuws Genootschap,
Zelandia Illustrata).

Kapittelkerk

De kerk van Sint-Maartensdijk is gewijd aan Sint Maarten (fig. 30). De toren dateert van ongeveer 1350, maar het laatgotische schip en koor van de kerk werden gebouwd tijdens de 15de eeuw. In 1428 stichtte Frank van Borssele in deze kerk een kapittel (een college van katholieke priesters). Deze verheffing tot kapittelkerk bracht grote weelde voor de parochie met zich mee. Dankzij haar kapittelkerk en het welvarende hof ter plaatse genoot Sint-Maartensdijk enige invloed onder de steden in Zeeland.

Sint-Maartenshuis

Kort voor zijn dood stichtte Frank van Borssele in de buurt van Sint-Maartensdijk het Kapoenhof. Deze instelling bood onderdak aan 12 behoeftige bejaarde mannen en staat ook bekend onder de naam Sint-Maartenshuis. Eerder gedacht hij echter ook zijn ouders met een grafmonument in de Sint-Maartenskerk (zie hieronder).

Graven in de kerk:

Een adellijk grafmonument

In de Sint-Maartenskerk in Sint-Maartensdijk bevindt zich het grafmonument van Floris van Borssele en diens echtgenote Oede van Bergen. Het werd opgericht door hun zoon Frank van Borssele, die zelf ook zijn laatste rustplaats in de kerk vond.

7. Het graf van Floris van Borssele († 1422) en Oede van Bergen († 1420) in de Sint-Maartenskerk in Sint-Maartensdijk (foto: Chris Booms, RCE).

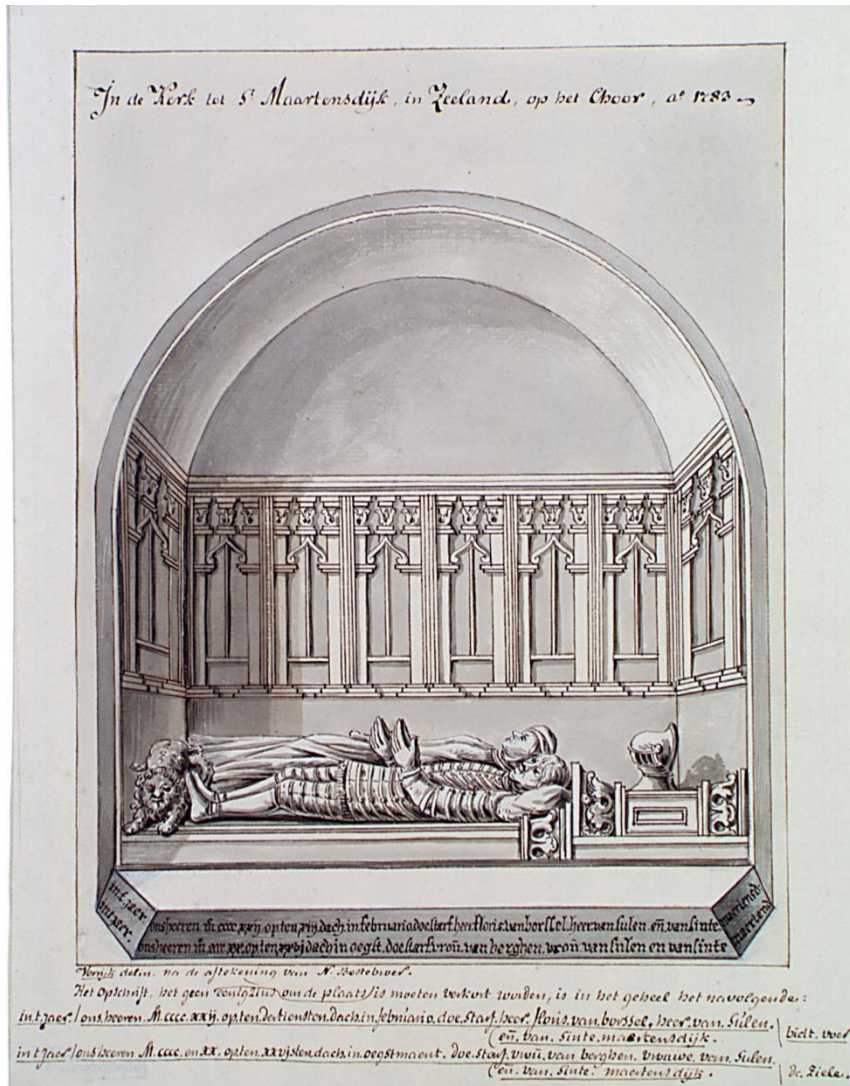
De opdrachtgever

Frank van Borssele (ca. 1395-1470) was een belangrijke edelman en vanaf 1444 ridder van het Gulden Vlies. Deze exclusieve ridderorde was in 1430 opgericht door hertog Filips de Goede van Bourgondië. Zoals eerder vermeld was hij de vierde echtgenoot van Jacoba van Beieren, gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen (1401-1436). Zijn ouders waren Floris II van Borssele (ca. 1375-1422) en Oede of Ode van Bergen († 1420), dochter van Hendrik van Bergen en Beatrix van Polanen. Frank was de laatste wettige mannelijke afstammeling van deze tak van het geslacht Van Borssele. Zijn hoofdkasteel lag ten noorden van Sint-Maartensdijk.

Het grafmonument

In nagedachtenis aan zijn vader stichtte Frank in de kerk van Sint-Maartensdijk in 1428 het bovengenoemde kapittel. In deze kerk lagen immers zijn ouders begraven. In een nis in de zuidwestelijke hoek van het kleine koor van de kerk liet hij voor hen de nu nog bestaande graftombe oprichten (fig. 7).

Oorspronkelijk lagen boven op deze tombe de albasten ligbeelden van Floris in harnas en zijn echtgenote Oede aan zijn rechterzijde. Helaas is Oedes grafbeeld geheel verloren gegaan. Van Floris' grafbeeld is nog slechts een fragment over, dat bestaat uit de torso en bovenbenen. De details van zijn wapenrusting en gordel tonen de hoge kwaliteit van het oorspronkelijke beeldhouwwerk.

8.
Grafmonument van
Floris van Borsssele
(† 1422) en Oede van
Bergen († 1420) in de
Sint-Maartenskerk
in Sint-Maartensdijk,
tekening door
Korstiaen Bestebroer
(1783)
(Zeeuws Archief,
Collectie Zeeuws
Genootschap,
Zelandia Illustrata).

Een antiquarische tekening

Gelukkig biedt een tekening uit 1783 door landmeter Korstiaen Bestebroer in het Zeeuws Archief in Middelburg uitkomst (fig. 8). Deze tekening geeft namelijk een idee hoe het monument er ruim twee eeuwen geleden ongeveer moet hebben uitgezien.

Beide grafbeelden zijn in deze tekening (zie de afbeelding hierboven) weergegeven met hun handen in gebedshouding en hun ogen open. De hoofden zijn naar het westen gericht en de voeten naar het oosten. Dit was gebruikelijk in die tijd: zo is de blik bij de wederopstanding immers meteen naar het oosten gericht waar Christus zal verschijnen. Onder de voeten van Floris' beeld ligt een leeuw, terwijl Oedes grafbeeld waarschijnlijk met de voeten op een hond rust. De tekening laat ook een helm zien aan het hoofdeinde. Hoog boven de tombe zijn acht ondiepe Gotische nissen in de achter- en zijwanden zichtbaar.

Betrouwbaarheid

Wellicht is Bestebroers tekening echter niet in alle opzichten betrouwbaar. Zo bevinden de nissen zich nu in de achterwand direct boven de tombe en niet in de zijwanden. In enkele nisjes zien we bovenaan nog altijd cirkels. Dit zijn wellicht de stralenkransen van inmiddels verdwenen heiligenbeelden. Ook in Bestebroers tijd waren de nissen kennelijk al leeg, maar hij geeft deze cirkels niet weer. Evenmin toont zijn tekening sporen van heraldiek of van polychromie op de grafbeelden of nissen, hoewel de tombe oorspronkelijk veel kleurrijker zal zijn geweest.

Inscriptie

De tombe zelf wordt nog altijd bedekt door een grote zerk van zwarte hardsteen. In de rand daarvan is in Gotische letters een inscriptie gegraveerd. Deze tekst bevat ook het gebruikelijke gebed voor het zielenheil van de overledenen:

Int jaer Ons Heeren M° CCCC° ende XXII opten dertiensten dach in february sterf
Her Floreis van Borssel, heer van Sulen ende van Sinte Maertensdijck. Bid voer die
zielen. Int jaer Ons Heeren M CCCC ende XX opten XXVIsten dach in
oegstmaent [= augustus] doe sterf juffrou Oede van Bergen, vrouwe van Sulen
ende van Sinte Maertensdijck.

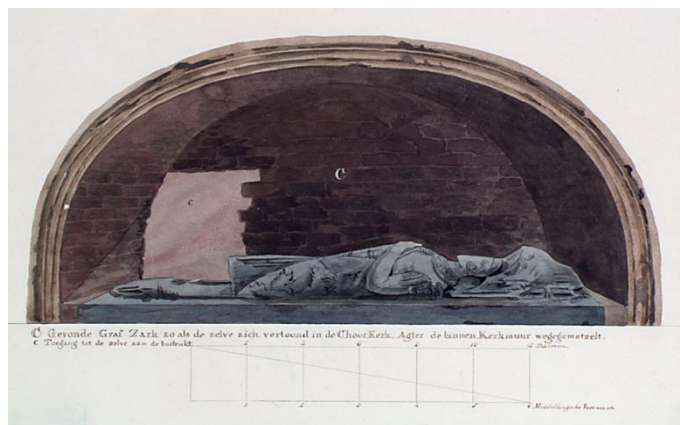
Een latere familiebegrafenis

Ook Frank van Borssele zelf vond in de Sint-Maartenskerk zijn laatste rustplaats. Hij overleed na een langdurig ziekbed op 19 november 1470 in Brielle. Zijn hart en lever werden daar plechtig bijgezet in de Maarlandse of Pieterskerk. Zo'n verdeling van het lichaam was in de middeleeuwen niet ongebruikelijk onder de adel.

Franks lichaam werd overgebracht naar Sint-Maartensdijk waar het in de Sint-Maartenskerk werd begraven. Voor zijn zielenheil was ook gezorgd: het door hem gestichte kapittel diende drie maal per dag voor hem te bidden. Er bevindt zich echter geen grafmonument voor Frank in de kerk.

Zeldzame voorbeelden

Veel van de oorspronkelijke pracht van het monument van Floris van Borssele en Oede van Bergen is verloren gegaan. Toch is het een belangrijk voorbeeld van een adellijke graftombe uit de 15de eeuw. In Nederland vinden we nog relatief weinig van zulke grafmonumenten: de meeste zijn verwoest. Een ander voorbeeld in Zeeland is de 13de-eeuwse tombe met een ridderfiguur in de Koorkerk te Middelburg (fig. 9). Ook dit is echter zwaar beschadigd en de identiteit van de overledene is niet zeker: is het Willem II, graaf van Holland en Zeeland, die in 1256 in Friesland werd gedood, of zijn broer Floris de Voogd († 1258)?

9.

Nis met het grafbeeld in de Koorkerk te Middelburg, tekening door Johannes Hubertus Reijgers (1817-20), (Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

Graven in de kerk:

Een zerk met een familiegeschiedenis

In de Sint-Maartenskerk in Sint-Maartensdijk bevindt zich een groot aantal middeleeuwse grafzerken. Daaronder een grafsteen voor het echtpaar Cornelis Pieterszoon en Jozijne van Domburch, overleden in respectievelijk 1532 en 1557. Vermoedelijk hebben ze de steen al tijdens hun leven gekocht en laten graveren. Beiden zijn de op de steen afgebeeld, maar uiteindelijk heeft Jozijne toch elders haar laatste rustplaats gevonden.

Grafzerk voor een echtpaar

De dubbele grafsteen van Cornelis Pieterszoon en Jozijne van Domburch (fig. 10) bevindt zich in de noordbeuk van de Sint-Maartenskerk. Hierop zien we het echtpaar staand afgebeeld op

een tegelvloer. Over de overledenen zelf is vrij weinig bekend. Cornelis was rentmeester in dienst van Floris van Egmont (bijgenaamd 'Fleurken Dunbier', ca. 1470-1539), graaf van Buren en Leerdam, stadhouder van Gelre en van Friesland, en toenmalige bezitter van de heerlijkheid Sint-Maartensdijk. Cornelis was als zodanig verantwoordelijk voor het bestuur van het kasteel aan de noordzijde van Sint-Maartensdijk en het innen van belastingen voor zijn heer. Cornelis stierf in 1532 en Jozijne in 1557. Dat laatste blijkt echter niet uit hun grafsteen.

10.
Grafzerk van het echtpaar
Cornelis Pieterszoon en Jozijne
van Domburch in de kerk in
Sint-Maartensdijk
(foto: Chris Booms, RCE).

Datering

De steen moet nog tijdens Jozijnes leven zijn geplaatst en waarschijnlijk zelfs vóór het overlijden van haar echtgenoot Cornelis. Zijn sterfdatum is namelijk later onderaan toegevoegd, terwijl de hare is opengelaten: er staat alleen 'anno XV^c', maar we weten dat ze niet in het jaar 1500 is gestorven. Het was vrij normaal om je graf en bijbehorende steen al zelf tijdens het leven te kopen en te laten graveren met naam en titels. Sterfdata konden later worden toegevoegd, al gebeurde dat niet altijd, zoals ook hier het geval is. De inscriptie in gotische letters luidt voluit:

Hier leyt begraven Cornelis / Pieters zoon, rentmeester in zijn leven van Sinte
Mertensdijck, / sterf anno XV^c XXXII den XIIten meerte. // Ende joncfrouw
Jozijne van / Domburch, zijn huysvrouw, sterf anno XV^c [...].

De afgebeelde figuren

De grafzerk toont het echtpaar in leven, met de gezichten naar elkaar gewend en staande op een tegelvloer, de handen geheven als in gebed. Cornelis draagt een tabberd tot over de knie, met een brede revers en een vierkante platte kraag om zijn schouders. De mouwen hebben twee horizontale insnijdingen, afgezet met linten. De mouwen om zijn onderarmen behoren tot de wambuis. De hals daarvan is vierkant, waarboven de rand van zijn kraag is te zien. Aan zijn voeten draagt hij schoenen met brede neuzen.

Jozijne is beslist niet gekleed als een weduwe. Zij draagt een japon met een hoog gesloten vierkanten hals. De rok wordt iets omhoog gehesen om de onderrok te laten zien. Het lijkt erop dat Nederlandse vrouwen, wanneer zij uit of ter kerke gingen, een kap over hun hoofden droegen. In het midden bovenop de kap is een hartvormige gleuf, zoals we ook terugzien bij de gesteven linnen hoofddeksels uit deze periode. Wat een kleine bloem bij haar linkerslaap schijnt te zijn, is in werkelijkheid een versteend koraal, *Michelinia favosa*, een typisch verschijnsel in Belgische hardsteen: het is ook duidelijk te zien op de rechterwang van Cornelis (fig. 11). Als teken van haar vroomheid draagt Jozijne een rozenkrans met crucifix. Het echtpaar presenteert zich dus in hun plaatselijke kerk ook na hun overlijden als zeer vroom.

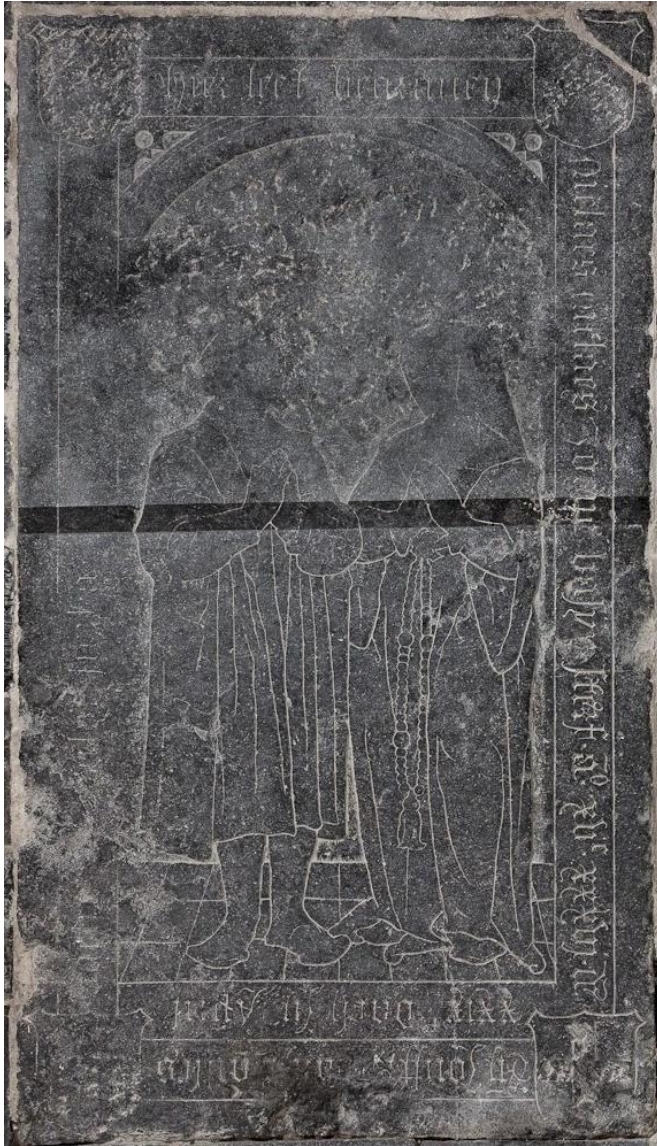

11.
Detail van de
zerk met de
afbeeldingen
van Cornelis
Pieterszoon
en Jozijne van
Domburch
(foto: Chris
Booms,
RCE).

Techniek en ontwerp

De elegante figuren zijn uitgehouwen in de ‘taille d'épargne’-techniek (uitsparingstechniek), met ingesneden lijnen voor de binnenste afbeelding. Kundige beeldhouwers hebben het ontwerp uitgevoerd. We hebben hier echter niet te maken met portretten, maar met vrij gestandaardiseerde afbeeldingen van een welvarend echtpaar. Dit blijkt uit vergelijkingen met andere

gegraveerde Zeeuwse grafzerken. Een voorbeeld vlakbij, in dezelfde kerk, is de helaas nogal versleten steen van Niclaes Niclaeszoon Basijn († 1536) en zijn echtgenote Marije Gillesdochter (fig. 12). De kleding van de twee vrouwen verschilt, maar de compositie is vrijwel identiek: alleen staan Niclaes en Marije onder een ronde boog en vertoont hun zerk wapenschilden in de hoeken. Ook op deze zerk ontbreekt de sterfdatum van de vrouw.

12.
De versleten grafsteen van Niclaes Niclaeszoon Basijn en zijn echtgenote Marije Gillesdochter in de kerk in Sint-Maartensdijk (foto: Chris Booms, RCE).

Heraldiek

Gezien haar leeftijd en ligging verkeert de grafzerk van Cornelis Pieterszoon en Jozijne van Domburch in goede staat. De steen heeft echter wel geleden onder het typische vandalisme van de Franse bezetting na 1795. Titels en wapenschilden van de adel werden toen onverenigbaar gevonden met de nieuwe wens van ‘égalité’, deel van het motto ‘Liberté, égalité, fraternité’ (vrijheid, gelijkheid, broederschap), dat werd gebruikt tijdens de Franse Revolutie. De wapenschilden op de versierde boog boven de figuren en de banderol (spreukband) in het midden zijn om die reden volledig weggehakt. Ook de huismerken op de wapenschilden halverwege de inscripties aan de zijkanten zijn weggehakt.

Opmerkelijk genoeg zijn eveneens de vierpassen (decoratieve vorm bestaande uit vier cirkels in een vierhoek, vooral gebruikt in de gotische kunst) in de hoeken van de zerk verwijderd, hoewel deze geen heraldische, maar religieuze symbolen bevatten, namelijk de vier evangelistensymbolen (zie ook fig. 2). Deze symboliek komt veelvuldig voor op middeleeuwse grafzerken.

13.
Tekening van de grafzerk van Cornelis Pieterszoon en Joijne van Domburch in Sint-Maartensdijk door Korstiaan Bestebroer (1783) (Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

14.
Tekening van de grafzerk van Nicolaes Nicolaeszoon Basijn en Marije Gillesdochter in Sint-Maartensdijk door Korstiaan Bestebroer (1783) (Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

Antiquarische tekeningen

Een antiquarische tekening door landmeter Korstiaan Bestebroer in het Zeeuws Archief toont de zerk van Cornelis Pieterszoon en Joijne van Domburch als zijnde intact, compleet met heraldiek en evangelistensymbolen (fig. 13). Alleen heeft de tekenaar de twee insnijdingen in de rechtermouw van de man foutief geïnterpreteerd als een soort gesp.

Ook van de zerk van Nicolaes Nicolaeszoon Basijn en Marije Gillesdochter maakte Bestebroer een tekening (fig. 14). Hierdoor weten we haar volledige naam, die nu grotendeels onleesbaar is op de zerk, en zien we ook de wapens die zich ooit tussen de beide figuren en in de hoeken bevonden.

Een tweede zerk

Het levensverhaal van Cornelis en Jozijne heeft nog een interessant vervolg in een andere Zeeuwse kerk. Oorspronkelijk moet het de bedoeling zijn geweest dat man en vrouw uiteindelijk samen in hetzelfde graf zouden komen te rusten. Dit is echter niet gebeurd. Na het overlijden van haar echtgenoot in 1532 is Jozijne kennelijk teruggekeerd naar haar eigen familie. Ze stierf op 1 december 1557 en werd begraven in het graf van haar moeder Katherijne tsHauwers († 1538) in de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk in Tholen. Hier bevindt zich nog altijd de dubbele grafzerk van Katherijne en Jozijne, waarop de twee vrouwen zijn afgebeeld: staande in nissen, hun handen gevouwen. Rondom de zerk staat het grafschrift van Katherijne en in een cartouche onderaan dat van Jozijne, compleet met sterfdatum. Ook van deze zerk maakte Korstiaen Bestebroer in de late 18de eeuw een tekening, die ook twee cherubijntjes met de wapenschilden van de twee vrouwen laat zien (fig. 15).

15. Tekening van de grafzerk van moeder Katherijne tsHauwers en dochter Jozijne van Domburch in de Nederlandse Hervormde Kerk te Tholen, door Korstiaen Bestebroer (1783) (Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

Graven in de kerk:

Een paar apart?

Enkele en dubbele graven in de kerk van Sint-Maartensdijk

Een deel van de middeleeuwse grafzerken in de Sint-Maartenskerk in Sint-Maartensdijk betreft zerken op dubbele graven, waarin echtparen zijn begraven. Andere echtparen kozen voor een afzonderlijk graf en niet altijd bij elkaar in de buurt.

Begraving van echtparen

Floris van Borssele en zijn echtgenote Oede van Bergen werden in de kerk van Sint-Maartensdijk bij elkaar begraven. De dubbele inscriptie op de grafzerk van Cornelis Pieterszoon en Jozijne van Domburch in diezelfde kerk wijst erop dat ook zij ooit die bedoeling hebben gehad.

Er zijn echter ook echtparen die een afzonderlijk graf voor elk verkozen: soms naast elkaar, maar ook wel in verschillende delen van de kerk. Dit betekent dat we het verband tussen twee zulke aparte zerken en tussen de overledenen uit de inscripties moeten afleiden.

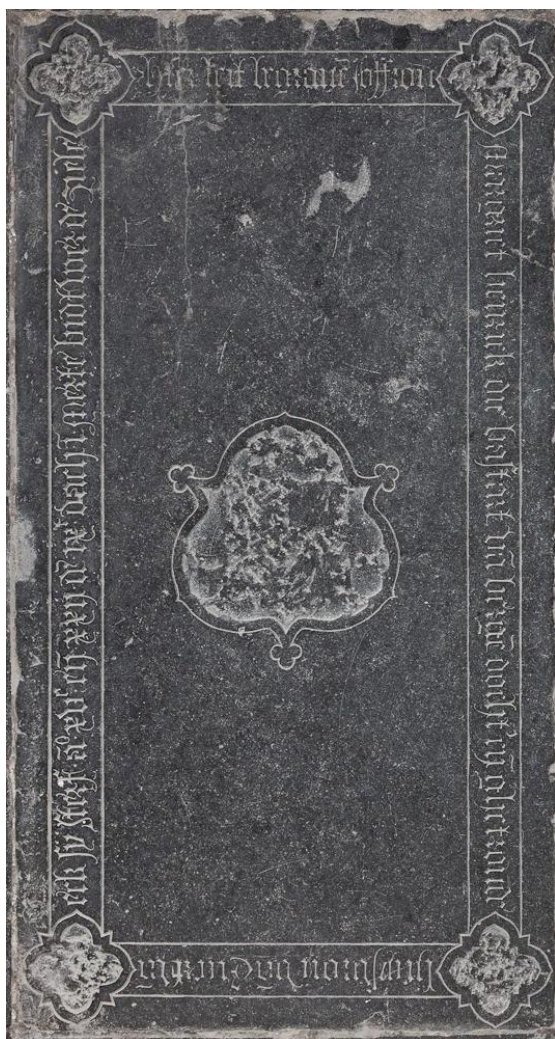
Grafzerk van een echtgenote

Een grote zerk (214 x 114 cm) aan de noordzijde van het schip in de Sint-Maartenskerk in Sint-Maartensdijk heeft ooit het graf bedekt van Margriet, dochter van Hendrik de Bastaard van Bergen en echtgenote van Evert van Eck (fig. 16). Margriet stierf op 9 maart 1522, zoals we kunnen lezen in de gotische inscriptie rondom de steen:

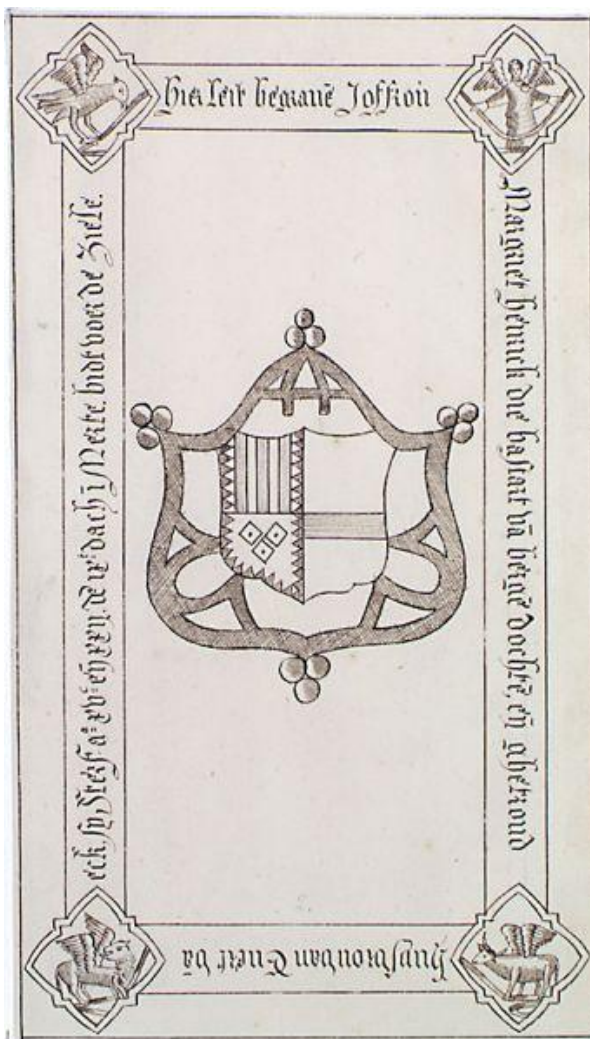
Hier leit begraven Joffrou / Margriet, Henrick die bastart van Bergen dochter ende ghetrouwe / huysvrou van Evert van / Eck; sij sterf anno XV^c ende XXII den IXten dach in merte. Bidt voer de ziele.

Net als de zerk van Cornelis Pieterszoon en Jozijne van Domburch vertoont ook deze steen de sporen van latere vernieling. Zo zijn de vierpassen in de hoeken beschadigd en is er in de driepas in het midden iets weggehakt. (De vierpas en de driepas zijn decoratieve vormen die vooral in de gotische kunst veel werden gebruikt: de vierpas bestaat uit vier cirkels in een vierhoek, de driepas uit drie cirkels in een driehoek.)

Een tekening door landmeter Korstiaen Bestebroer in het Zeeuws Archief laat zien wat er oorspronkelijk op deze zerk te zien was (fig. 17). De vierpassen bevatten ooit de gebruikelijke evangelistensymbolen, terwijl zich in de driepas een wapenschild bevond. Het wapen stelt dat van haar ouders voor: de Bastaard van Bergen met het wapen Boutershem met een getande schildzoom (een tamelijk uniek bastaardbreukteken, dat wil zeggen een onderscheidend teken op het wapen van een natuurlijk kind uit een belangrijke (adellijke) familie en zijn/haar tak) en Borssele(?) voor haar moeder. Deze onderdelen werden in de Franse tijd na 1795 weggehakt.

16.
Grafzerk van Margriet († 1522), dochter van Hendrik de Bastard van Bergen, in de kerk in Sint-Maartensdijk (foto: Chris Booms, RCE).

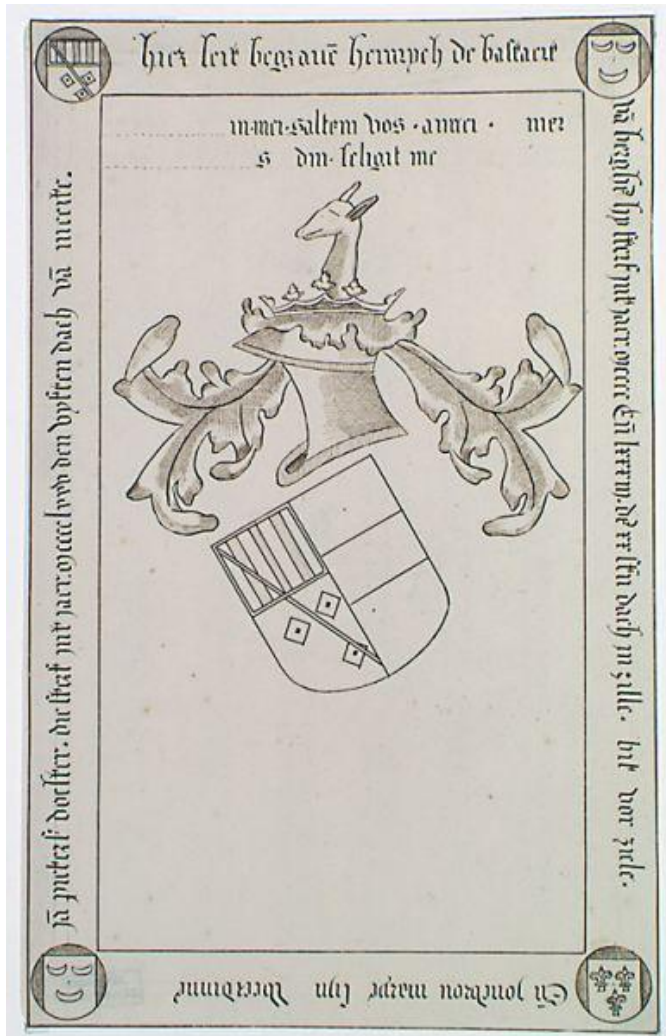

17.
Tekening van de grafzerk van Margriet, dochter van Hendrik de Bastard van Bergen, in de kerk in Sint-Maartensdijk door Korstiaen Bestebroer (1783) (Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

Identiteit en afkomst

Wie was Margriet? Bij vrouwen wordt meestal de naam van de vader en, indien ze getrouwd waren, die van hun echtgenoot genoemd. Volgens de inscriptie op haar steen was haar vader Hendrik de Bastard van Bergen. Zijn wapen is afgebeeld op haar grafzerk. Van hem is in Sint-Maartensdijk echter geen graf terug te vinden.

In de Onze Lieve Vrouwekerk in Scherpenisse bevindt zich wel een grafzerk voor ene Hendrik de Bastard van Bergen († 1433?) en zijn weduwe Marije Jan Pieterszoon dochter († 1475). Deze zerk bestaat nog altijd en is tevens vastgelegd in een tekening door Korstiaen Bestebroer (fig. 18). Bestebroer geeft echter 1483 als Hendriks sterfdatum, wat niet kan kloppen: zijn in 1475 gestorven vrouw wordt immers beschreven als zijn weduwe. De zerk is beschadigd, maar zijn sterfjaar lijkt 1433 te zijn. Zouden deze Hendrik en Marije de ouders van Margriet zijn?

18.
Tekening van de grafzerk van
Hendrik de Bastaard van Bergen
door Korstiaen Bestebroer (1783)
(Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws
Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

Een vergelijking van de heraldiek op beide grafzerken maakt dit zeer aannemelijk. Margriet zou dan echter wel 89 jaar na haar vader overleden zijn! De inscriptie op de zerk in Scherpenisse luidt:

Hier leit begraven Henryck de bastaert / van Berghen; hij sterf int jaer M CCCC
ende XXXIII den XXsten dach in zille [= februari]. Bit vor [de] siele. / Ende
Joncvrou Marije, syn weduwe, / Jan Pietersz. dochter, die sterf int jaer M CCCC
LXXV den vijften dach van meerte.

Veel meer is vooralsnog niet bekend over het gezin: een mooie puzzel voor genealogen.

De echtgenoot

En waar rust Evert van Eck, van wie volgens haar inscriptie Margriet de trouwe echtgenote was? Die kunnen we waarschijnlijk wel terugvinden in de Sint-Maartenskerk. Langs de zuidmuur aan de zuidzijde van het schip ligt namelijk een zerk voor rentmeester Ewert Janszoon van Eck, die in 1517 overleed (fig. 19). Deze steen is 208 x 106 cm groot en toont de volgende inscriptie:

19.
Grafsteen van rentmeester Ewert
Janszoon van Eeck († 1517) in de kerk in
Sint-Maartensdijk
(foto: Chris Booms, RCE).

Hier leet begraven / Ewert Jans zoon van Eeck, rentmeester van desen / land was,
sterf / anno XV^c ende XVII IX dage in april. Bidt voer de ziele.

De sterfjaren liggen vrij dicht bij elkaar, dus het is heel goed mogelijk dat deze Evert de echtgenoot van Margriet is en dat zij haar man nog bijna vijf jaar heeft overleefd. De twee stenen zijn ook bijna even groot en vrijwel identiek in ontwerp met een gotisch randschrift, vierpassen met de (deels weggehakte) evangelistensymbolen in de hoeken, en in het midden een driepas met een weggekapte wapen.

Ligging

Het feit dat Margriet in haar inscriptie niet als weduwe wordt beschreven, zou erop kunnen duiden dat haar zerk nog tijdens Everts leven werd besteld, maar dit hoeft niet het geval te zijn. Evenmin kunnen we conclusies trekken uit de huidige ligging van de twee zerken. Veel kerkvloeren zijn immers in de loop der eeuwen opgebroken en de zerken her en der verplaatst. Wellicht lagen Margriet en Evert dus toch ooit naast elkaar begraven, maar dan met ieder een eigen zerk.

Graven in de kerk:

De kerk en haar kapittel

Graven voor priesters en kanunniken in Sint-Maartensdijk

In de Sint-Maartenskerk in Sint-Maartensdijk liggen nog altijd elf middeleeuwse zerken die herkenbaar zijn als grafstenen van kanunniken. De overledenen worden in de inscripties namelijk expliciet als zodanig beschreven. Daarnaast is er ook een zerk van een kapelaan en twee andere priesterzerken. Dat is een relatief groot aantal, maar het zijn er waarschijnlijk ooit nog meer geweest.

Kapittelkerk en stichting

Met de verheffing van de Sint-Maartenskerk tot collegiale of kapittelkerk voerde Frank van Borssele de laatste wens uit van zijn in 1422 overleden vader Floris van Borssele. Volgens de stichtingsakte van 23 juni 1428 zou het kapittel bestaan uit een deken en tien kanunniken (katholieke geestelijken die deel uitmaken van een kapittel). De bevestigingsoorkonde van 8 oktober 1429 vermeldt bovendien twee kapelaans als leden van het kapittel. Het kapittel werd na 17 april 1577 opgeheven. Er moeten dus gedurende deze (bijna) anderhalve eeuw heel wat kanunniken aan de kerk verbonden zijn geweest, waarvan er velen in de kerk zullen zijn begraven.

De stichter bedeelde het nieuwe kapittel een goed inkomen toe. Dit werd nog eens vermeerderd met latere schenkingen. Zo bood Frank van Borssele in 1437 het kapittel een extra jaarlijkse uitkering in ruil voor een memorie voor zijn overleden echtgenote Jacoba van Beieren. Hierbij dienden ook missen voor zijn eigen zielenheil opgedragen te worden. In 1478 stichtte een latere vrouw van Sint-Maartensdijk, Alienora van Borssele, een memorie voor haar gestorven echtgenoot Gijsbrecht van Nijenrode.

Zerken en gedenkstenen

Priesterzerken zijn vaak herkenbaar aan de afbeelding van een miskelk met hostie erboven, al is dit symbool later soms weggehakt. Ook noemt de inscriptie veelal de functie van de overledene, zoals kanunnik of rector van een altaar. Een grote versleten zerk in de Sint-Maartenskerk toont zelfs de gegraveerde afbeelding van een priester in misgewaad (fig. 20). De Latijnse inscriptie is nu nog slechts gedeeltelijk leesbaar, maar begint met de gebruikelijke woorden 'Hic jacet sepultus' (Hier ligt begraven). Deze Wouter is priester en kanunnik ('presbiter canonicus'). Zijn sterfdatum is nooit toegevoegd, waaruit blijkt dat hij de zerk al tijdens zijn leven had besteld, ergens in de 16de eeuw.

20.

De grafzerk van een kanunnik in de Sint-Maartenskerk met een afbeelding van een priester in misgewaad (foto: Chris Booms, RCE).

21.
Gedenksteen voor
kanunnik Adriaen
Janszoon van Steelant
(† 1470) in de Sint-
Maartenskerk (foto:
Chris Booms, RCE).

In de zuidmuur van de toren in de zuidelijke zijbeuk van het schip is een kleine steen (87 x 58 cm) ingemetseld met alleen een inscriptie in prachtig gegraveerde gotische letters (fig. 21). Deze zerk is nog helemaal gaaf en zal nooit in de kerkvloer hebben gelegen. Hij gedenkt een in 1470 overleden kanunnik, die kennelijk begraven ligt in de buurt van het door hem gestichte altaar, zoals blijkt uit de tekst:

Hier is begraven Meester Adriaen Jans / zoon van Steelant, fondator van deser outaer / ende canonick van deser kerken; hi starf / int jaer M CCCC ende LXX VI daghe in / meey. God heb sijn ziele.

Een priester en zijn moeder

Een andere priesterzerk is minder elegant ontworpen (fig. 22). In het midden bevindt zich een driepas met miskelk en hostie. De driepas wordt echter gedeeltelijk doorkruist door een gegraveerde lijn van een kennelijk later toegevoegde inscriptie. Onder de driepas staat een scheef gegraveerd Latijns gebed: 'Miserere mei Deus' (Erbarm u over mij, God). In het randschrift wordt niet alleen een kanunnik herdacht, maar ook zijn moeder. De tekst luidt:

Hier leet begraven meester / Cornelis Jacop
zoon van Reymerswale, canonic van deser /
kercken, sterf anno XVc [blanco]. / Ende
vrou Janne Marcus, sijn moeder, / sterf anno
XV^c VIII / IX daghe in merte.

Ook hier is de sterfdatum van de kanunnik nooit ingevuld, zodat de steen nog tijdens zijn leven besteld moet zijn. Het was kennelijk de bedoeling van Cornelis dat zijn moeder in zijn graf zou worden bijgezet, want haar naam is opgenomen in het oorspronkelijke randschrift. Na haar dood werd haar sterfdatum alsnog op vrij onhandige wijze toegevoegd.

22.
Grafzerk voor kanunnik
Cornelis Jacopzoon van Reymerswale en zijn moeder
in de kerk in Sint-Maartensdijk (foto: Chris Booms, RCE).

Graven in de kerk:

Verloren glans

Middeleeuwse grafzerken in Sint-Maartensdijk

De Sint-Maartenskerk in Sint-Maartensdijk herbergt een schat aan middeleeuwse grafzerken. Deze variëren van eenvoudige kleine stenen tot grote, rijk bewerkte stenen, waaraan soms nog een koperen plaat werd toegevoegd. De meeste daarvan zijn inmiddels verdwenen, maar dankzij bewaard gebleven tekeningen weten we hoe dergelijke grafzerken er uit hebben gezien.

Een steen van stand

Uiteraard kostte een grote en rijk bewerkte grafzerk aanzienlijk meer dan een kleinere steen met slechts een inscriptie. Een zerk kon nog verder worden verfraaid met een ingelegde ‘koperen’ grafplaat, waarin een afbeelding of inscriptie werd gegraveerd.

Hoewel we meestal van koper spreken, is het metaal in werkelijkheid een legering van messing. Mooi opgepoetst moet zo’n glanzende plaat een rijke aanblik hebben geboden. Een grafzerk viel hiermee dus goed op. Een mooi voorbeeld buiten Zeeland is nog altijd de grote koperplaat van deken Willem van Galen († 1539) in de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Breda (fig. 23a-b). Deze zerk toont de hoge kwaliteit van ontwerp en graveerkunst die werd toegepast voor zulke monumenten.

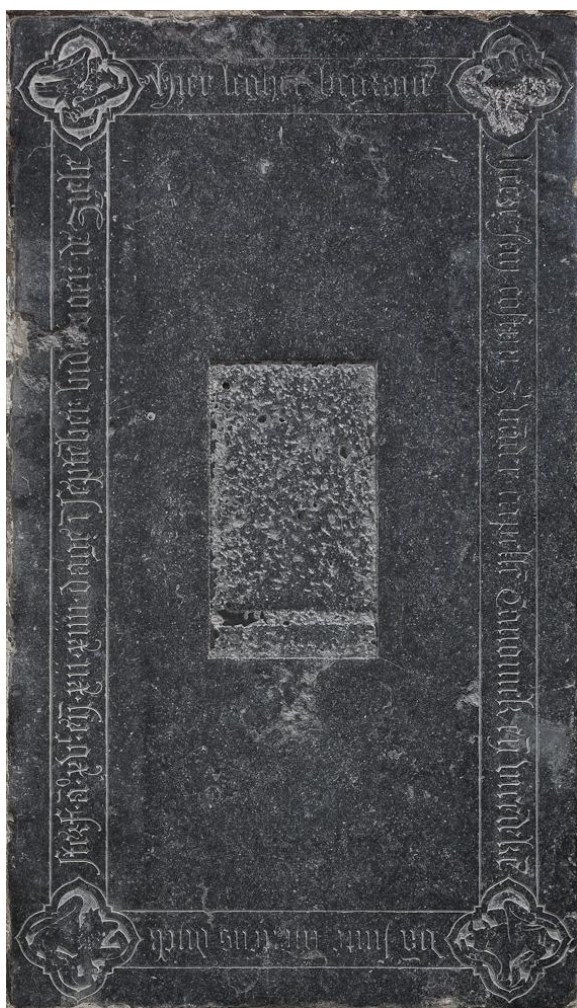
23a-b.
Koperen
grafplaat van
deken Willem
van Galen
(† 1539) in de
Grote Kerk van
Breda
(foto RCE en
(detail)
Erfgoedweb
Breda).

Verdwenen koperplaten

Helaas zijn de meeste ingelegde koperplaten in de loop der eeuwen verdwenen. Het metaal kon goed hergebruikt worden en werd dus vaak verwijderd. Dit kunnen we zien aan de grote zerk (229 x 130 cm) van Jan Costynzoon van der Capellen, kanunnik en vice-deken, die op 14 september 1512 overleed (fig. 24). Naast het randschrift en de vierpassen met de evangelisten-symbolen in de hoeken vertoont de zerk nog slechts een rechthoekige uitsparing in het midden met een gleuf erin. Ooit heeft deze uitsparing een ingelegde koperplaat bevat, die met metalen pluggen en pek was bevestigd. In de gleuf paste bovendien een metalen strip die aan de koperplaat was gesoldeerd als extra stevige bevestiging.

Een tekening als bron

In een antiquarische tekening uit de late 18de eeuw door landmeter Korstiaen Bestebroer in het Zeeuws Archief zien we hoe de nu verloren koperplaat eruit moet hebben gezien. Hij toont een priester in misgewaad, staande onder een vrij simpele ronde boog met een miskelk boven zijn handen en een wapenschild aan zijn voeten. Waarschijnlijk vergiste Bestebroer zich echter, want de uitsparing in de zerk is vrij klein en rechthoekig, terwijl zijn tekening een veel grotere koperplaat met een ronde top afbeeldt (fig. 25).

24.
Grafzerk van vice-deken Jan Costynzoon van der Capellen († 1512) met uitsparing voor de koperplaat (foto: Chris Booms, RCE).

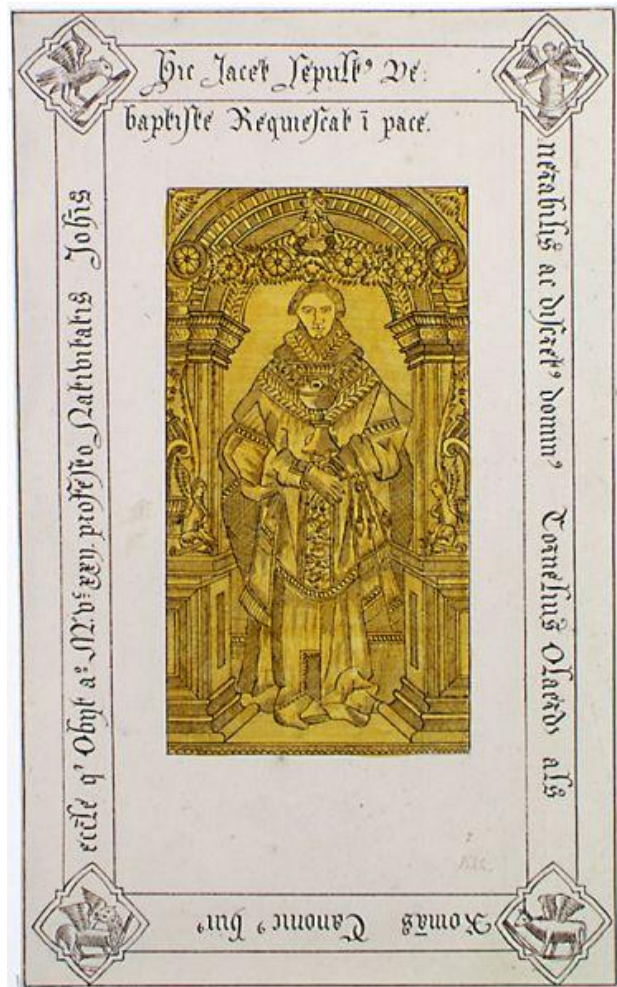
25.
Grafzerk van Jan Costynzoon van der Capellen, tekening door Korstiaen Bestebroer (1783) (Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

Een tweede koperplaat

Na Jan Costynzoon worden nog minstens twee kanunniken in Sint-Maartensdijk herdacht met gegraveerde koperplaten. Een koperplaat bevond zich in de iets minder grote zerk (203 x 113 cm) van Cornelis Olaerdszoon alias Roemijn, die volgens de Latijnse inscriptie in 1522 stierf (fig. 26). De tekst eindigt met het gebruikelijke 'Requiescat in pace' (Hij ruste in vrede). Ook hier vinden we (weggekapte) vierpassen in de hoeken, een (dubbel) randschrift en een rechthoekige uitsparing in het midden.

26.
Grafzerk van kanunnik Cornelis Olaerdszoon († 1522) in de kerk van Sint-Maartensdijk (foto: Chris Booms, RCE).

27.
Grafzerk van kanunnik Cornelis Olaerdszoon in de kerk van Sint-Maartensdijk, tekening door Korstiaen Bestebroer (1783) (Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

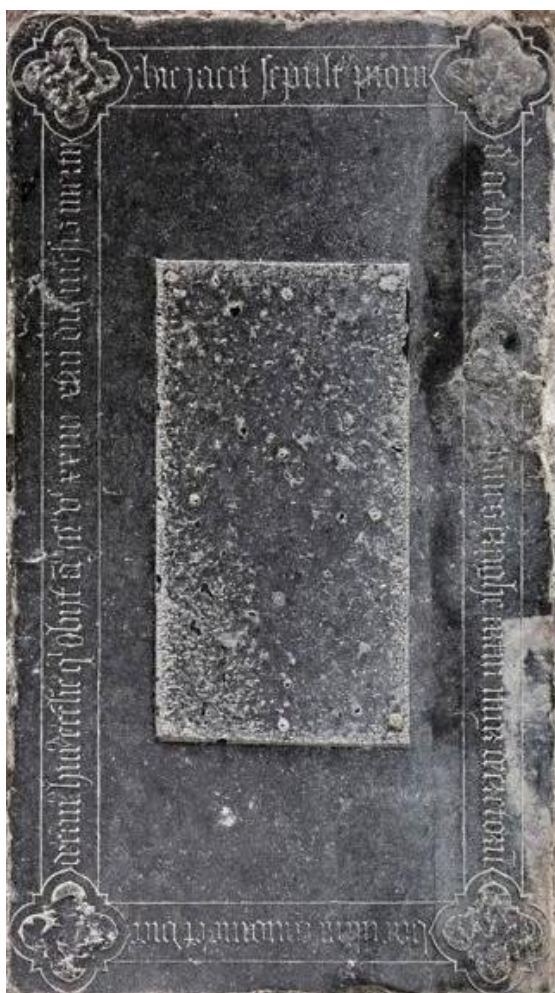
De verdwenen koperplaat van Cornelis moet volgens de tekening van Korstiaen Bestebroer (fig. 27) nog fraaier geweest zijn dan die van Jan Costynzoon. We zien opnieuw een priester met een miskelk, maar zijn misgewaad is veel rijker versierd. Ook de boog waaronder hij staat, is uitbundig gedecoreerd met renaissancistische motieven, zoals rozetten, een bloemenkrans, en aan weerszijden een gevleugelde sfinx.

Derde koperplaat

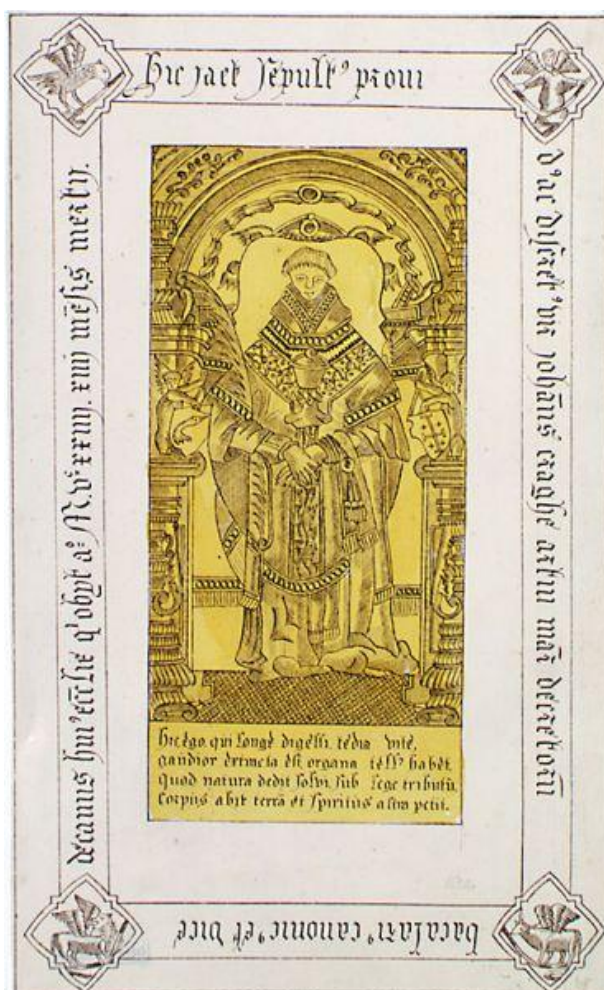
In 1524 overleed kanunnik Johannis (ofwel Jan) Craghe, die tevens vice-deken van de Sint-Maartenskerk was. Het formaat van zijn zerk (200 x 112 cm) is vrijwel gelijk aan die van de twee jaar eerder gestorven Cornelis Olaerdszoon (fig. 28).

Toch lijkt volgens Bestebroers derde tekening de koperplaat van Johannes zo mogelijk nog indrukwekkender te zijn geweest (fig. 29). Ook hier is de priester zelf in rijk versierd misgewaad en met een miskelk afgebeeld onder een sierlijke boog. Nu lijkt echter een kleed met franjes achter hem opgehangen te zijn.

Aan weerskanten van de priesterfiguur bevindt zich een cherubijntje met een wapenschild, waarvan het rechter schild een Jeruzalemkruis. Dit kruikenkruis met vier kleine (Griekse) kruisjes in de kwartieren was het insigne van de Orde van het Heilig Graf van Jeruzalem en teken van Jeruzalemvaarders. Dit komt ook overeen met de palm die de priester in zijn rechterarm draagt. Kennelijk was Johannes een Jeruzalemganger.

28.
Grafzerk van kanunnik Johannis Craghe († 1524) in de kerk in Sint-Maartensdijk (foto: Chris Booms, RCE).

29.
Grafzerk van kanunnik Johannis Craghe in de kerk in Sint-Maartensdijk, tekening door Korstiaan Bestebroer (1783) (Zeeuws Archief, Collectie Zeeuws-Genootschap, *Zelandia Illustrata*).

Tenslotte zien we onder in de koperplaat nog een inscriptie in Latijnse verzen:

Hic ego qui longe digessi, tedia vite,
gaudior extincta est, organa tellus habet,
quod natura dedit solvi, sub lege tributum,
corpus abit terram et spiritus astra petit.

Hierin geeft de priester aan blij te zijn dat zijn lange leven voorbij is: zijn lichaam rust in de aarde, maar zijn geest heeft de sterren opgezocht.

Vergane glorie

Iets meer dan een halve eeuw na het overlijden van deze drie kanunniken werd het kapittel in Sint Maartensdijk opgeheven. Hun zerken bleven echter in de kerk liggen en tot zeker 1783 waren ook de koperplaten daarin nog aanwezig. Nu resten slechts drie kale stenen die hun oorspronkelijke glans hebben verloren. Gelukkig weten we door de inscripties in de zerken wie hier ooit begraven lagen en dankzij de tekeningen van Korstiaen Bestebroer in het Zeeuws Archief hoe de verloren koperplaten er ongeveer moeten hebben uitgezien.

30.
Grote of Sint-Maartenskerk,
Sint-Maartensdijk
(foto: <http://www.orgelsinzeeland.nl/>).

Een opmerking vanuit praktisch oogpunt: het merendeel van de besproken zerken in de kerk te Sint-Maartensdijk ligt verborgen onder een beschermend kleed.

Links naar andere websites:

memo.hum.uu.nl

Website van 'Medieval Memoria Online' (MeMO), het project van de Universiteit Utrecht i.s.m. andere instellingen inzake onderzoek naar begraven, graven en grafrituelen in Nederland vóór de Reformatie (Engelstalig).

memo.hum.uu.nl/database

Database van het MeMO-project met een uitgebreide introductie, handleiding en beschrijvingen (Engelstalig).

memo.hum.uu.nl/jerusalem

Website van MeMO met een uitgebreid overzicht van portretten van Jeruzalemvaarders in het kader van de laatmiddeleeuwse herinneringscultuur rondom de pelgrimage (Nederlands- en Engelstalig).

memo.hum.uu.nl/oudewater

Website van MeMO over de grafzerken in de Grote of Michaëlskerk in Oudewater (Nederlands- en Engelstalig).

zeeuwsarchief.nl

Website van het Zeeuws Archief Middelburg met o.a. een beeldbank waarop gezocht kan worden naar beeldmateriaal, zoals de antiquarische tekeningen door Korstiaen Bestebroer in de collectie *Zelandia Illustrata* van het Zeeuws Genootschap.

zeeuwsekerken.nl

De Stichting Oude Zeeuwse Kerken heeft als doel het bevorderen van de belangstelling voor Zeeuwse historische kerkgebouwen en de instandhouding ervan. De Stichting geeft ook een Bulletin uit.

dodenakkers.nl

Website van de Stichting Dodenakkers, met nieuws en informatie over begraafplaatsen en funeraire cultuur in binnen- en buitenland.

churchmonumentsociety.org

Website van The Church Monuments Society, internationale vereniging van grafmonumenten, met daarin veel literatuur, een overzicht en index van de artikelen in de jaaruitgave *Church Monuments* en de halfjaarlijkse *Newsletter*, Monument of the Month, en overige informatie (Engelstalig).

mbs-brasses.co.uk

Website van The Monumental Brass Society, internationale vereniging voor de studie van koperen en gegraveerde grafplaten, jaaruitgave *Monumental Brass Society Transactions* en andere uitgaven, met literatuur, Brass of the Month en meer (Engelstalig).